

Augustinus over diakens

Opgedragen aan mgr. Jan van Burgsteden, sss.

Nihil obstat: dr. J.H.A. van Banning, s.j.

Imprimatur: Haarlem, 12 februari 2014

† dr. J.W.M. Hendriks

Augustinus over diakens

Zijn visie op het diakonaat

Bart J. Koet

 Parthenon

Utrechtse Studies, XVII

De serie *Utrechtse Studies* is een gezamenlijk initiatief van hoogleraren aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg en het Departement Godgeleerdheid van de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht.

De redactieraad bestaat uit: Prof. dr. F. Bakker (UU), Prof. dr. G.A.F. Hellemans (UvT), Prof. dr. G.A.M. Rouwhorst (UvT), Prof. dr. M. Sarot (UU), Drs. F. van der Steen (Parthenon).

Uitgeverij Parthenon

Eikenstraat 39, 1326 AG / Postbus 22199, 1302 CD Almere
www.uitgeverijparthenon.nl / info@uitgeverijparthenon.nl

© 2014 Bart J. Koet | Uitgeverij Parthenon. Alle rechten voorbehouden.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan, dient men de wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprerecht te Hoofddorp (www.reprerecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in readers en andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

OMSLAG: Jan Kees Schelvis, www.schelvisontwerp.nl

TREFWOORDEN: kerkgeschiedenis, diakonaat

NUR: 704

ISBN | EAN: 978 90 79578 702

INHOUD

Afkortingen van Augustinus' werken	7
Voorwoord	9
1 Inleiding	15
2 Waar komt de term diaken vandaan?	25
2.1 Inleiding	25
2.2 De <i>diakon</i> -stam in Plato, bij Esther, bij Flavius Josefus en in het evangelie volgens Johannes	25
2.3 Tussenstand	51
3 Diaconaat in de oude kerk	52
3.1 Het gebruik van <i>diakonos</i> in het Nieuwe Testament en andere vroegchristelijke literatuur	52
3.2 Diaconaat in oude kerkordes	57
3.3 Het verval van het diaconaat	67
4 Augustinus, zijn kerkelijke carrière en zijn opvattingen over ambt	75
4.1 Inleiding	75
4.2 Augustinus; met wie hebben we van doen?	79
4.3 Literatuur aangaande het ambt bij Augustinus	82
4.4 Vraagstelling en eerste oriëntering	94
4.5 Kanttekeningen bij dit onderzoek	101
5 De diaken als bode en gezant	104
5.1 Brieven in de oudheid	108
5.2 Diakens als 'postbodes' van Augustinus	113
5.3 Wat leren we nog meer over diakens uit Augustinus' brieven?	127
5.4 Conclusie	134

6	De diaken als evangelist en verkondiger	137
6.1	De diaken in de liturgie	139
6.2	De diaken als verkondiger	147
6.3	<i>De haeresibus</i> en <i>De catechizandis rudibus</i> . Adviezen aan diakens als hulp bij hun opdracht tot initiatie in het geloof	152
6.4	Conclusie	167
7	Augustinus en de heilige diakens van de vroege kerk	170
7.1	Sint Stefanus	175
7.2	Sint Laurentius	183
7.3	Sint Vincentius	191
7.4	Bisschop Fructuosus en zijn diakens (s. 273)	195
7.5	Filippus, een van de ‘Zeven’	196
7.6	Conclusie	199
8	Conclusies	201
8.1	Ambt is gedeeld ambt: diakens als samenwerkers	203
8.2	Diaconaat is verbindingen leggen	205
8.3	Regionale verschillen tussen clerici	207
9	Epiloog: Wat levert dit onderzoek op voor het diaconaat van de eenentwintigste eeuw?	211
	Literatuur	215
	Gebruikte standaardwerken en andere afkortingen	232

AFKORTINGEN VAN AUGUSTINUS' WERKEN

<i>adult. coniug.</i>	<i>De coniugiis adulterinis</i>
<i>bapt.</i>	<i>De baptismo libri septem</i>
<i>breuic.</i>	<i>Breuculus conlationis cum Donatistis libri tres</i>
<i>c. Don.</i>	<i>Contra donatistas liber unus</i>
<i>c. ep. Parm.</i>	<i>Contra epistulam Parmeniani libri tres</i>
<i>c. ep. Pel.</i>	<i>Contra duas epistulas Pelagianorum libri quattor</i>
<i>c. litt. Pet.</i>	<i>Contra litteras Petiliani libri tres</i>
<i>cat. rud.</i>	<i>De catechizandis rudibus liber unus</i>
<i>ciu.</i>	<i>De civitate Dei libri viginti duo</i>
<i>conf.</i>	<i>Confessionum libri tredecim</i>
<i>cons. eu.</i>	<i>De consensu euangelistarum libri quattuor</i>
<i>Cresc.</i>	<i>Contra Cresconium grammaticum partis Donati libri quattor</i>
<i>Emer.</i>	<i>Gesta cum Emerito Donatistarum episcopi liber unus</i>
<i>en. Ps.</i>	<i>Enarrationes in Psalmos</i>
<i>ep. Io. tr.</i>	<i>In epistulam Iohannis ad Parthos tractatus decem</i>
<i>ep. cath.</i>	<i>Epistula ad catholicos de secta donatistarum</i>
<i>ep.</i>	<i>Epistulae</i>
<i>gest. Pel.</i>	<i>De gestis Pelagii liber unus</i>
<i>gr. et pecc. or.</i>	<i>De gratia Christi et de peccato originali libri duo</i>
<i>haer.</i>	<i>De haeresibus ad Quodvultdeum liber unus</i>
<i>inq. Ian</i>	<i>Ad inquisitiones Ianuarii libri duo (= Epistulae 54-55)</i>
<i>Io. eu. tr.</i>	<i>In Iohannis euangelium tractatus CXXIV</i>
<i>mor.</i>	<i>De moribus clericorum</i>
<i>retr.</i>	<i>Retractationum libri duo</i>
<i>s.</i>	<i>Sermones</i>
<i>spec.</i>	<i>Speculum</i>
<i>trin.</i>	<i>De trinitate libri quindecim</i>

Voor het citeren van de werken van Augustinus gebruik ik de indeling zoals die te vinden is in de Latijnse uitgave van Migne. Die tekst is tegenwoordig makkelijk te consulteren, zie:

www.augustinus.it/latino/index.htm

Voor de groeiende lijst van vertalingen van Augustinus' geschriften in het Nederlands, zie:

www.augustijnsinstituut.nl/C80-NL---Vertalingen.html

Voor Engelse vertalingen, zie bijvoorbeeld *Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers*: www.ccel.org/fathers.html en de eBooks van J. Rotelle (ed.), *The works of Saint Augustine: a translation for the 21st century*.

Voorwoord

Leiderschap is in alle tijden een belangrijk onderwerp. Een terugkerende vraag is hoe een leider het beste leiding kan geven. Telkens zijn er daarbij nieuwe modes of nieuwe concepten. Vaak is bij dit thema minder aandacht voor de rol van die mensen die leidinggevend assisteren. Zij moeten vaak bemiddelend leiding geven. Maar hoe doe je dat dan?

[9]

Dit boek gaat over zo'n vorm van leidinggeven, en wel over het diaconaat in de oude kerk. Daarmee lijkt het bestemd voor een bepaald publiek. Het is allereerst van belang voor kerkelijke ambtsdragers. Die zullen willen weten hoe het diaconaat als ambt of dienst functioneerde. Een opmerkelijke conclusie zal zijn dat de diaken vooral een verbinder was, meer nog dan een dienaar. Als brievenbrenger leverde hij een bijdrage aan de manier waarop in de late oudheid er een *world-wide-web* tussen de verschillende kerken kon blijven bestaan. De diaken was onderdeel van een vernuftig systeem van communiceren over grote afstanden en langs grote gevaren. De diaken speelde overigens ook een rol bij de initiatie van mensen in de Christelijke leer en zo verbond hij de toenmalige actualiteit met de wijsheid te vinden in schrift en traditie.

Sommige lezers zullen vooral geïnteresseerd zijn in Augustinus en in zijn werken. Zij kunnen dan iets te weten komen over de organisatie in de kerk ten tijde van de bisschop van Hippo. Zij zullen echter zeker Augustinus de theoloog, maar ook de psycholoog en pedagoog ontmoeten.

Historici, pedagogen, maar zeker ook managers en andere leidinggevers, kunnen in wat hier onderzocht is inspiratie vinden voor hun werk. *Servant Leadership* een belangrijk, hedendaags concept van leidinggeven, is vaak verbonden met een evangeliepassage waar in het Grieks het werkwoord staat waar *diakonos* van afgeleid is (Marcus 10,45). Een voorbeeld van een management deskundige die zich liet inspireren door het woord *diakonos* is Robert Greenleaf. Hij gebruikte Jezus de dienaar als model voor zijn theorie over *Servant Leadership*.¹

[10] In dit boek wordt voorgesteld dat ‘dienen’ alles te maken heeft met ‘verbinding maken’. Leidinggevendenden kunnen dan geïnspireerd worden door een verbindend leiderschap of kunnen lezen over de oorsprong van een bijzondere benaming van leidinggever en wel van het woord *minister*.

Het gedeelte over bestaande literatuur over het kerkelijk ambt bij Augustinus zal misschien voor sommigen te specialistisch en voor anderen juist te bekend zijn. Ik schat in dat het hoofdstuk over diakens als bode en gezant het meest relevant is voor de huidige tijd. Juist in een tijd waar we ons bijna allemaal voortbewegen langs de digitale snelweg, is het interessant om te lezen hoe in de tijd van Augustinus gecommuniceerd werd en dat toen ook al *medium* en *message* nauw met elkaar verbonden waren.

Het is goed om in deze inleiding mijn belangstelling voor het diaconaat te verantwoorden. Tijdens mijn studie exegese ontdekte ik dat in de oudheid er een verband bestond tussen schriftuitleg en het woord *diakonos*. De woordstam *diakon-* is niet alleen te vinden bijvoorbeeld bij Paulus en in Lukas-Handelingen, maar ook bij de Joodse historicus Flavius Josefus. Hij noemt zichzelf zelfs *diakonos* van de stem van God (*Joodse Oorlog* 4,26). Mijn belangstelling voor het diaconaat was

¹ R. Greenleaf, *Servant-Leadership: A Journey into the Nature of Legitimate Power and Greatness*, New York 2002 (25th Anniversary Edition).

gewekt. In die dagen werd in de bisdommen Rotterdam en Haarlem het net herstelde ambt van diaken vooral en soms vrijwel uitsluitend gezien als relevant voor wat in de Katholieke kerk in die dagen diaconie ging heten.² Ik verbaasde me daar enigszins over. Op grond van de traditie vermoedde ik dat ook liturgische en catechetische taken voor een diaken weggelegd waren.

Door het lezen van het boek van John Collins werd mijn vermoeden bevestigd dat het de moeite waard is om Bijbelse en latere bronnen nader te onderzoeken. Een aantal tot nu toe onderbelichte elementen kunnen hedendaagse discussies stimuleren.³ Toen mijn toenmalige hoofdaalmoezenier prof. Fred van Iersel mij na mijn diakenwijding voorstelde om een studie te maken van de Bijbelse wortels van het diaconaat, zei ik hem toch dat ik dat niet van plan was. Het zou al te gemakkelijk kunnen overkomen als poging om de positie van de diaken in de huidige tijd te verstevigen.

[11]

Het zijn Rob Mascini, jarenlang voorzitter van het *Internationales Diakonatszentrum*, mgr. drs. Jan van Burgsteden, sss, en mgr. dr. Jan Hendriks geweest die mij geholpen hebben mijn schroom te overwinnen. Mijn boek is opgedragen aan emeritus hulpbisschop mgr. Jan van Burgsteden. Hij heeft mij telkens weer gestimuleerd om te schrij-

² Voordien werd dat in katholieke kringen vooral aangeduid als *caritas*, voor een inleiding in de manier waarop in verschillende tradities de zorg aan de naaste wordt getypeerd, zie B. Koet, E. Sengers (red.) *Chesed, caritas, diaconie, zakaat, 'Zorg voor de naaste in jodendom, christendom en islam*, Delft 2010.

³ J. Collins, *Diakonia. Re-interpreting the Ancient Sources*, New York 2009². Voor mijn geschiedenis met dat boek, zie mijn 'Over dienen of verbinden. Naar aanleiding van een 'heruitgave' van Collins' studie over *diakonia*', in: *Interpretatie*, 19 (2011), no 1, 29-31. In 2014 zal er een verzamelbundel verschijnen met Collins' artikelen over het diaconaat en gerelateerde onderwerpen: *Diakonia Studies. Critical Issues in Ministry*, Oxford (nog te verschijnen).

ven over de oudste bronnen van het diaconaat, juist omdat zo weinig over dit onderwerp geschreven is.

De noodzaak om die bronnen nader te bestuderen is bevestigd door een congres over de bronnen van het diaconaat, dat ik samen met mijn collega prof. Paul van Geest organiseerde als een *joint-venture* tussen onze Faculteit Katholieke Theologie (Universiteit van Tilburg) en het Patristisch Instituut Augustinianum (Rome). De verslagbundel maakt duidelijk dat er een enorme hoeveelheid literair, archeologisch en kunsthistorisch materiaal over diakens en hun ambt in de geschiedenis van het christendom is, maar laat overigens ook zien dat veel daarvan nog niet wetenschappelijk bestudeerd is.⁴ Het

[12]

⁴ De laatste jaren is het dossier over vrouwelijke diakens van verschillende kanten bestudeerd; zie het overzicht in: K. Madigan, C. Osiek (eds. & transl.), *Ordained Women in the Early Church. A Documentary History*, Baltimore 2005. Het veel uitgebreidere materiaal van mannelijke diakens is nog lang niet in kaart gebracht. Voor een eerste poging, zie V. Grossi, B. Koet, P. van Geest (eds.), *Diakonia, diaconiae, diaconato: semantica e storia nei Padri della Chiesa. XXXVIII incontro di studiosi dell' antichità cristiana. Roma, 7-9 maggio 2009*, Rome 2010 (SEA 117). Cf. B. Koet, 'International Conference on the Sources of the Diaconate: How it Came About and How it Turned out: a First Report', in: *New Diaconal Review* (IDC-NEC), Issue 3 (2009), 29-33; ook in: *Diaconia Christi*, 44 (2009), 124-128. Reeds J. Seidl [*Der Diakonat in der katholischen Kirche, dessen hieratische Würde und geschichtliche Entwicklung : eine Kirchenrechts-geschichtliche Abhandlung*, Regensburg 1884, V] merkte op dat er in zijn tijd geen overzichtsstudie van het diaconaat bestond. Alhoewel zijn bronnengebruik verouderd is, is zijn overzicht van de verschillende werkzaamheden van diakens heel wat vollediger dan in menig recente studie. Seidl onderscheidt drie gebieden: 1) Im Priesteramte [*sic bjk!?*] 123-148 (waar een opsomming van allerlei liturgische functies van het diaconaat wordt gegeven: Dienstbefugnisse der Diakonen bei der Liturgie [123-129], bei Auspendung der Kommunion [130-136]; bei der Taufe und der Firmung [136-141]; bei der Bußdisciplin [141-144]; bei der Ölung, Ordination und Ehe [145-148]); 2) In Lehramte (148-155): die Diakonen als Prediger (148-155); die Diakonen als

zou overmoedig zijn om ook maar te proberen een overzicht te schrijven over het diaconaat in de vroege kerk en daarom heb ik geprobeerd een proefboring bij een kerkvader te doen door gegevens aangaande het diaconaat bij Augustinus te ordenen. Met mijn achtergrond als exegeet ligt het voor de hand dat ik aandacht besteed aan bronteksten uit Bijbel en *Umwelt* die nieuw licht kunnen werpen op de oorsprong van de term diaken en die ik vervolgens hoop te kunnen gebruiken bij een lezing van Augustinus.⁵ Om me niet te ver te verwijderen van mijn eigen specialisme zal ik niet ingaan op de manier waarop dit bronnenonderzoek vruchtbaar gemaakt zou kunnen worden voor de praktijk van vandaag. Ik vertrouw erop dat deze studie een bijdrage kan leveren aan ambtsdiscussies, maar hoop dat het ook een stimulans kan zijn voor de verheldering en het onder kritiek stellen van het begrip ‘diaconie’.⁶

[13]

De eerste opzet van dit boek is gemaakt tijdens een kort studieverblijf in 2012 in San Francisco. Op deze plaats wil ik drs. Bart van Bolhuis, de toenmalige consul-generaal van Nederland in die stad, bedanken, die op een beslissend moment mij uitnodigde. Hij is een

Katechetes (153-155); 3) Im Hirtenamte (155-185): bei der Verwaltung des Kirchenvermögens (157-159); bei der Agapan (166-167); die Diakonen als Synodalmitgliedere (167-171), Synodalsekretäre (172-173); die Diakonen als Gesandte (174-179), die Diakonen als Landpfarrer (179-181), die Diakonen in ihrer Vertrauensstellung zum Bischofe (181-184).

⁵ In de eerste hoofdstukken van dit boek baseer ik me voor een gedeelte op mijn eerdere publicaties. Naar deze publicaties verwijs ik geregeld in de voetnoten.

⁶ Voor het laatste punt, zie mijn kritische kanttekeningen bij het diaconiebegrip zoals gebruikt in het eerste *Handboek Diaconiewetenschappen*, zie mijn ‘Waar blijft de ‘diakonia van het Woord? Kanttekeningen bij het Handboek Diaconiewetenschappen’, *Bijdragen* 66 (2006) 72-87. Het is overigens opvallend dat in het vervolg op dit *Handboek* aan een aantal van mijn bezwaren tegemoetgekomen is.

schoolvoorbeeld van een *diakonos* in dienst van de staat. Hij en zijn vrouw Thessy Ries waren een royale gastheer en gastvrouw. In de laatste fase van dit werk hebben prof. Freek Bakker, dr. Joop van Banning, sj, prof. Staf Hellemans, prof. Gerard Rouwhorst en prof. Marcel Sarot, het manuscript kritisch gelezen. Hun kritiek was waardevol.

Ik ben drs. Ingrid van Neer-Bruggink van het Augustijns Instituut in Eindhoven dankbaar voor haar vriendelijke behulpzaamheid. Ik dank de medewerkers van de bibliotheek van de *University of San Francisco* die mij de gelegenheid gaven rustig in hun bibliotheek de bronnen te bestuderen. Tenslotte ben ik de monniken Pieter Jacob Berkhout en Simon Laoût erkentelijk voor de hulp bij het gebruik van de bibliotheek van hun aan de diaken Sint Adelbert toegewijde Abdij te Egmond.⁷

[14]

Bart J. Koet

⁷ Verder bedank ik Ignas Tilma en Margreet Oudenes voor hun hulp. Voorts dank ik boekhandel Het Kruispunt in Hoofddorp voor een bijdrage in de drukkosten.

I Inleiding

Peter Brown beschrijft in zijn boek over Augustinus hoe deze voor zijn bekering een zoekende intellectueel was. Brown meent dat, toen Augustinus bisschop was, hij in een van zijn werkjes zo'n type beschrijft en wel in *De catechizandis rudibus*. Daar spreekt hij over een gestudeerde man, die de Schriften al kent en nu naar een leraar komt omdat hij alleen maar gedoopt worden wil.⁸ Dat zou een zelfportret van de bisschop als jonge man zijn. Het desbetreffende boek is een soort pedagogische handleiding voor geloofsoverdracht. Brown beweert dat Augustinus dat geschrift schrijft voor Deogratias, die een priester in Carthago zou zijn. Hoewel deze Deogratias naar het schijnt later inderdaad priester van Carthago en misschien zelfs bisschop van die stad geworden is, vermeldt Augustinus in de inleiding van het desbetreffende boekje vrij nadrukkelijk dat de man diaken was van de grote stad Carthago.

[15]

Wat zou de reden zijn dat Brown dat foutje maakt? Het is natuurlijk speculeren, maar het is mogelijk dat hij het ambt van diaken te weinig in het vizier heeft of dat het te onbelangrijk was in zijn ogen. Dan lijkt het vanzelfsprekend om degene die vraagt om een boekje dat gaat over het eerste geloofsonderricht, als priester te typeren.

Mag het ambt van diaken voor veel geleerden en minder geleerden niet altijd erg bekend zijn, toch is het een van de oudste ambten

⁸ P. Brown, *Augustine of Hippo. A Biography*, London 1969², hier 125.

2 Waar komt de term diaken vandaan?

2.1 INLEIDING

In het lemma dat aan *diaconus* is gewijd in het *Augustinus Lexikon* constateert Alexandre Faivre dat *diaconus* een neologisme is dat is ontleend aan het Grieks. Aan de oorsprong staat het woord *diakonein*. Faivre beweert daarbij dat dat woord in het oud-Grieks elke dienaar kan betekenen en dan wel in een zeer ruime zin.²²

[25]

De Franse patristicus zit hier op een goed spoor. Zijn beschrijving wijkt duidelijk enigszins af van wat meestal beweerd wordt over wat een diaken zou (moeten) zijn.

Diakonos hangt samen met het zelfstandig naamwoord *diakonia* en met het werkwoord *diakonein*. Geregeld worden die woorden in de moderne talen vertaald met iets dat ‘nederige dienst’ betekent.

Het is echter maar de vraag of in de oudheid met *diakonia* een nederige dienst bedoeld werd.

2.2 DE *DIAKON*-STAM IN PLATO, BIJ ESTHER, BIJ FLAVIUS JOSEFUS EN IN HET EVANGELIE VOLGENS JOHANNES

Het is Plato die waarschijnlijk het woord *diakonos* voor het eerst gebruikt heeft. Het is vooral de Australische geleerde John N. Collins die het debat over de betekenis van de woorden *diakonos* en *diakonia* heeft

²² S.v. *diaconus*, in: *AL*, II, 396-401, hier 396.

Op een mozaïek in de Eufrosiana basiliek te Poreč (Kroatië) staat (aarts)diaken Claudius afgebeeld naast zijn zontje en zijn broer, bisschop Eufrasius. Claudius heeft een fraaie codex in zijn hand. De voorstelling laat de bijzondere band zien tussen bisschoppen en hun diakens, alsook de relatie tussen diakens en evangelie.

3 Diaconaat in de oude kerk

[52]

Nadat we in het vorige hoofdstuk ingegaan zijn op filologische en exegetische studies over de *diakon*-stam, schetsen we in dit hoofdstuk de geschiedenis van het diakenambt. Dat is echter niet eenvoudig, omdat de oudste gegevens in het Nieuwe Testament, in de Apostolische Vaders, maar ook in de net iets latere geschriften zoals die van Tertullianus en Cyprianus beperkt, divergerend, fragmentarisch en sterk situatie gebonden zijn. Bovendien zijn er uit de latere eeuwen juist veel vermeldingen over diakens en dat dossier is nog niet voldoende wetenschappelijk gedocumenteerd.⁶³ Ook archeologische en kunsthistorische gegevens zouden nog nader onderzocht moeten worden.⁶⁴ Het is daarom hier niet de geschikte plaats om uitvoerig de oorsprong van de ambten in de oude kerk te reconstrueren.⁶⁵

⁶³ Voor een eerste poging, zie Grossi, Koet, Van Geest, *Diakonia, diaconiae, diaconato*.

⁶⁴ Zie echter A. Felle, 'Diaconi e Diaconissae tra Oriente e Occidente. L'apporto della documentazione epigrafica', in: Grossi, Koet, Van Geest, *Diakonia, diaconiae, diaconato* 489-538.

⁶⁵ Voor een handzame samenvatting van de geschiedenis van het diaconaat, zie ITC, *From the Diakonia of Christ*. Voor een schets van het diaconaat door de eeuwen heen, zie ook P. Hamans, *Het ambt van diaken in de leer van de kerk*, Brugge 1990. Voor een overzicht van de vroegste functies in de kerk, zie A. Faivre, 'La question des ministères à l' époque paléochrétienne. Problématique et enjeux d'une périodiastion', in: id., *Chrétiens et Églises: des identités en construction. Acteurs, structures, frontières du champ religieux chrétien*, Parijs

De afbeelding van Laurentius op het mozaïek in het mausoleum van Galla Placidia laat op een bijzondere manier een relatie zien tussen de diaken-martelaar en het evangelie. Het kastje naast hem bevat codices van de vier evangeliën.

4 Augustinus, zijn kerkelijke carrière en zijn opvattingen over ambt

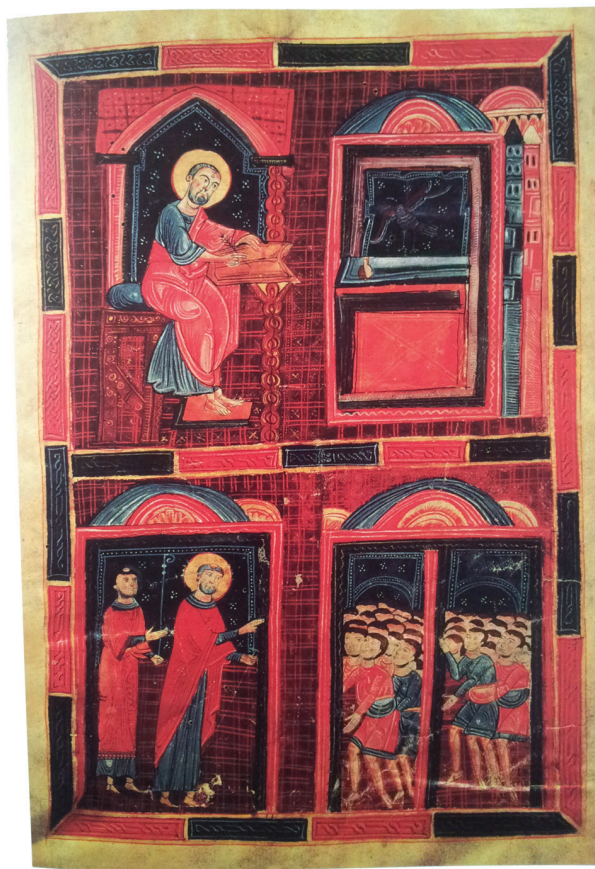
4.1 INLEIDING

De Afrikaan Aurelius Augustinus is als Sint Augustinus van Hippo een van de belangrijkste heiligen van de christelijke traditie geworden. Hij heeft deze positie, als men dat zo kan zeggen, zeker ook gekregen omdat we veel van hem en over hem weten. Wanneer van Augustinus alleen het werk dat hij vóór zijn christelijke carrière geschreven heeft, bewaard gebleven zou zijn, dan was hij slechts een voetnoot in de geschiedenis geworden. Nadat hij christen geworden is, begint een constante stroom van geschriften en die werken maken hem tot een belangrijke bron voor de theologie.

[75]

Augustinus blijkt telkens weer iets belangrijks te zeggen te hebben. Voor de theologie is zijn rol in de discussie over rechtvaardiging cruciaal. Maarten Luther greep bij zijn worsteling over de rechtvaardiging terug op een Paulus-interpretatie van Augustinus en in de zeventiende eeuw stond hij in het middelpunt van de controverse rond het Jansenisme.¹¹⁶

¹¹⁶ Voor de geschiedenis van de doorwerking van Augustinus, zie B. Blans, 'Augustinus en zijn doorwerking', in: R. van Riessen (ed.), *Augustinus modern en postmodern gelezen. Vijf filosofische interpretaties*, Budel 2009, 11-21; cf. C. Mayer, C. Müller, A. Grote (eds.), *Gnade – Freiheit – Rechtfertigung. Augustini-*

Augustinus legt het Evangelie van Johannes uit. Hij wordt gesecondeerd door een diaken die zijn staf vasthoudt. (Twaalfde-eeuw, Bibliotheca Nacional, Madrid, Ms. 193, f. 4 Vo)

Op dit onderdeel van het Sint-Augustinus altaar, toegeschreven aan Jan van Scorel, staat de doop van Augustinus door bisschop Ambrosius afgebeeld. Op de achtergrond staat een diaken die Ambrosius bij de doop assisteert (Sint-Stephanus Kerk, Jerusalem).

5 De diaken als bode en gezant

Wanneer Augustinus net priester is geworden schrijft hij een opmerkelijke brief aan Valerius, zijn wijbisschop. Daarin stelt hij:

[104]

Voor alles vraag ik u, in uw liefde en wijsheid, te bedenken dat er in dit leven en vooral in onze tijd niets bestaat dat gemakkelijker, aangenamer en in de ogen van de mensen meer begerenswaard is dan het ambt (*officium*) van bisschop, priester of diaken, indien men het gemakzuchtig (*perfunctor*) en op een kruiperige manier uitoefent. Maar dan is er ook niets dat bij God ellendiger, treuriger en veroordelenswaardiger is. Van de andere kant kan men zeggen, dat er in dit leven en vooral in onze tijd niets is dat moeilijker en gevaarlijker is en meer inspanning vraagt dan het ambt van bisschop, priester of diaken. Maar wanneer men deze dienst uitvoert zoals onze Gebieder beveelt, is er ook niets dat bij God gelukkiger maakt.¹⁸⁷

Met deze zinnen leidt Augustinus een verzoek in. In het vervolg van de brief beweert hij dat hij geen goede priester kan worden als hij niet eerst nog wat tijd besteden kan aan studie. Hij wil zich vooral nog meer de Schrift eigen maken (door te bidden, te lezen en te wenen; in deze volgorde). ‘Laten we zeggen tot Pasen’, zegt hij er dan maar vlug bij in *ep.* 21,4.

¹⁸⁷ Ik gebruik hier de vertaling van Van Bavel, ‘Tijd voor Gods Woord. Brief 21 aan bisschop Valerius’ in: *Veel te laat heb ik jou liefgekreken*, 180-184, hier 180.

6 De diaken als evangelist en verkondiger

Bij de wijding tot diaken in de katholieke kerk wordt een evangelieboek overhandigd.²⁵³ Dat staat in de lange traditie die laat zien dat er een verband is tussen het diakenambt en (de verkondiging van) het evangelie. Een van de taken van een diaken is het evangelie voorlezen. Dat lijkt tegenwoordig geen bijzondere opgave. In de vroege kerk echter kon lang niet iedereen lezen en nog minder mensen konden schrijven. Handschriften waren erg duur. Om het evangelie te kunnen voordragen, moest een diaken dus kunnen lezen en/of teksten uit zijn hoofd kennen. Dat was een eis waaraan hij moest voldoen, voordat hem de handen opgelegd werden.²⁵⁴

[137]

²⁵³ Op oude mozaïeken staat diakens wel afgebeeld met een al dan niet mooi versierd exemplaar van een evangelies of een verzameling daarvan. Een voorbeeld daarvan is de codex die de diaken vasthoudt op het mozaïek met keizer Justianus I van de San Vitale in Ravenna. Ook (aarts)diaken Claudius, afgebeeld naast zijn broer, bisschop Eufrasius, en zijn zoontje in Eufrasiana basiliek te Poreč (Kroatië) heeft een fraaie codex in zijn hand. Op het mozaïek in het mausoleum van Galla Placida heeft Laurentius een kastje naast zich staan met vier onversierde codices, dat de vier evangelies bevat. Zie F. van der Meer, *Oudchristelijke Kunst*, Bussum 1972², 110-112.

²⁵⁴ Op een koptisch ostracon waarschijnlijk uit ongeveer 600 na Chr. schrijven drie diakenkandidaten dat zij het evangelie van Johannes uit hun hoofd zullen leren voor Pinksteren. Dat had de bisschop hun opgedragen. Er zijn ook voorbeelden van ostraca waarop een kandidaat het evangelie volgens Marcus of Mattheus uit het hoofd moet leren. Zie hiervoor A. Deissmann,

7 Augustinus en de heilige diakens van de vroege kerk

[170]

In een mozaïek in de Santa Sabina in Rome, gemaakt ten tijde van paus Celestinus (422-432), staan twee vrouwenfiguren aan beide kanten van een grote historische inscriptie. Onder de ene figuur staat: *eclesia (sic!) ex circumcissione* (de *ecclesia* uit besnijdenis, dus van joodse oorsprong), onder de andere: *eclesia ex gentibus* (de *ecclesia* uit de volkeren; dus niet-joods). Boven de eerste staat Petrus, boven de andere Paulus. Van deze compositie en van vele andere vergelijkbare afbeeldingen in Rome kunnen we leren dat in de vijfde eeuw er nog steeds een zekere notie was dat de *ecclesia* ontstaan is uit twee stromen: een van joodse oorsprong en een uit de volken.

Een mooie variatie op dit patroon is het dertiende-eeuwse mozaïek in de San Clemente, ook te Rome. Rechts staan Petrus, Clemens, Jeremia en Jerusalem, terwijl links Paulus, Laurentius, Jesaja en Bethlehem te zien zijn. Petrus is de apostel van de joden, Jeremia is hun profeet en Jerusalem natuurlijk hun stad. Paulus is de apostel van de volken, Laurentius hun diaken, Jesaja hun profeet en Bethlehem hun stad.

Ook al had men in die dagen misschien niet helemaal meer het besef dat het hier gaat om verwijzingen naar de twee van oorsprong verschillende vleugels van het vroege christendom, het is toch opmerkelijk dat in de dertiende eeuw nog dit schema werd gebruikt.

In de San Clemente worden niet alleen de belangrijkste profeet en de belangrijkste apostel van de volken afgebeeld, maar ook de be-

8 Conclusies

In een studie over de Eucharistie bij Augustinus merkt Allan Fitzgerald op dat het bestuderen van de visie van de bisschop van Hippo voor een geleerde van de eenentwintigste eeuw niet altijd precies kan zijn wat die daarvan verwacht. Immers, voor Augustinus was de Eucharistie geen onderwerp voor studie omdat het een onomstreden gegeven is.³⁴⁴ In een zekere zin geldt dat ook voor het bestuderen van Augustinus' visie op ambt in het algemeen en die op diaconaat in het bijzonder. In de tijd van Augustinus ontbreekt voor een groot gedeelte systematische reflectie op het ambt, wellicht omdat de taken van de verschillende ambten bekend verondersteld werden.

[201]

Daarom is deze studie een vorm van literaire archeologie. We hebben alle verwijzingen naar diakens in de werken van Augustinus als mozaïekstukjes gezien en op grond daarvan hebben we enige trek-

³⁴⁴ A. Fitzgerald, 'Augustine on Eucharist ...', in: W. Mayer, P. Allen, L. Cross (eds.), *Prayer and Spirituality in the Early Church*, Strathfield 2006, IV, 267-280, hier 267: 'The study of the Eucharist in the early church may not be exactly what it appears to be to a 21st century scholar. We have a tendency to think of Eucharist as a topic that can be the object of study. Yet, since the Eucharist had not yet become a source of disagreement or heresy, it remained in the background, implicitly an integral part of everything christian. The Eucharist was simply the celebration of Christ – and, therefore, the celebration of christian experience. Hence, it was not 'isolated', as if it were an object to be analysed'.

9 Epiloog: wat levert dit onderzoek op voor het diaconaat van de eentwintigste eeuw?

Veel mensen zien bekende televisiepersoonlijkheden als vrienden of als familie. Soms voelen ze zelfs nog meer voor hen dan voor hun eigen familie, omdat je met televisievrienden niet zo snel ruzie hebt. Je kunt je dus bevriend voelen met mensen die je nauwelijks kent en die aan de andere kant van de wereld wonen.

[211]

Dat je bevriend kan raken met mensen van lang geleden, ervoer ik toen ik theologie studeerde in Amsterdam. Daar hadden we de jezuïet Pieter Smulders als hoogleraar Patristiek. Hij was toen al bijna aan zijn pensioen en zijn colleges waren soms vrij saai, maar andere keren ongelooflijk inspirerend. Hij was in die dagen rector van de hogeschool en in die hoedanigheid deed hij dan de H. Mis aan het begin van het nieuwe academiejaar. Hij begon eens de preek met: 'Mijn vriend Augustinus'. Voor hem was in de loop van zijn leven Augustinus een gesprekspartner, een raadgever, een tijdgenoot en zelfs een vriend geworden.

In het werk van Augustinus zijn zo veel schatten verborgen dat het te begrijpen is dat je met zijn gedachten een levenslange, vriendschappelijke dialoog beginnen kunt. Ook wanneer je op zoek gaat naar zoiets welbepaalds en beperkts als Augustinus' visie op het diaconaat kom je Augustinus, de vriend, tegen. De man bij wie het aangenaam vertoeven is, en die balsem voor de ziel kan geven en die mensen kan aansporen om te gaan denken en voelen. Hij troost de rouwende zus van de zojuist gestorven diaken Timotheüs en telkens weer merk je

Literatuur

- , *Pontificale Romanum* (ed. iuxta typicam), Rome 1962.
- , *Les Lettres de saint Augustin découvertes par Johannes Divjak* (communications présentées au colloque des 20 et 21 septembre 1982), Parijs 1983 (Études Augustiniennes).
- Arendt, H., *Der Liebesbegriff bei Augustin. Versuch einer philosophischen Interpretation*, Berlijn 1929.
- Aurelius Augustinus, *In antwoord op uw vragen: Augustinus' brieven aan Januarius [Ad inquisitiones Ianuarii libri duo (= Epistulae 54-55)]* (vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door B. Bongers, J. van Neer, M. Schrama OSA en A. Tigchelaar), Budel 2009.
- Aurelius Augustinus, *De goede geur van Christus, Preken over heiligen [Sermones de sanctis 273-299C]* (ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door A. Akkermans, E. van Ketwich Verschuur en H. van Reisen), Budel 2010.
- Aus, R., *Water into Wine and the Beheading of John the Baptist. Early Jewish-Christian Interpretation of Esther 1 in John 2:11 and Mark 6:17-29*, Atlanta GA 1988 (Brown Judaic Studies 150).
- Bacchi, L., *The Theology of Ordained Ministry in the Letters of Augustine of Hippo*, San Francisco 1998.
- Barnett, J., *The Diaconate. A Full and Equal Order*, New York 1981.
- Bastiaensen, A., A. Hilhorst, C. Kneepkens (eds.), *Fructus Centesimus. Mélanges offerts à Gerard J.M. Bartelink à l'occasion de son*

GEBRUIKTE STANDAARDWERKEN EN ANDERE AFKORTINGEN

AASF	Annales Academiae Scientiarum Fennicae
A.D.	Anno Domini
AGAJU	Arbeiten zur Geschichte des antiken Judentums und des Urchristentums
AL	Augustinus Lexicon (C. Mayer (ed.), <i>Augustinus-Lexikon</i> (AL), Basel 1986ff
BETL	Bibliotheca ephemeridum theologiarum Lovanien-sium
CBET	Contributions to Biblical Exegesis and Theology
[232] CBQMS	Catholic Biblical Quarterly-Monograph Series
cf.	<i>confer</i>
<i>e.a., et al.</i>	<i>et alii</i>
EAA	Collection des Études augustinienes. Série Antiquité
ed.	uitgever
eds.	uitgevers
<i>ep. (H.)</i>	verzameling brieven van Hiëronymus
EEC	Encyclopedia of Early Christianity
IDC-NEC	International diaconate centre - North European circle
ITC	International Theological Commission
JAC	Jahrbuch für Antike und Christentum
LXX	Septuagint
n.	voetnoot
SBLWGRWS ^{Sup}	Society of Biblical Literature, Writings from the Greco-Roman World Supplement series
SEA	Studia Ephemeridis Augustinianum
<i>s.v.</i>	<i>sub verbo</i>
trans.	<i>translation</i> , vertaling
TWNT	Theologische Wörterbuch zum Neuen Testament
TWzAT	Theologisch Wörterbuch zum Alten Testament